

(голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2013. – С. 7–13.

11. Звечаровский И. Э. Ответственность в уголовном праве / И. Э. Звечаровский. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2009. – 100 с.

12. Меркулова В. О. Кримінальна відповідальність: окремі теоретичні та соціально-правові аспекти : монографія / В. О. Меркулова. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2007. – 225 с.

13. Житний О. О. Про засоби вирішення кримінально-правових конфліктів / О. О. Житний // Вісник Запорізького нац. ун-ту (Юридичні науки). – 2005. – № 2. – С. 146–151.

14. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія / Ю. В. Баулін. – К. : Атіка, 2004. – 296 с.

15. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотну дію кримінального закону в часі) № 6-рп/2000 від 19.04.2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-00>.

16. Пономаренко Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі : монографія / Ю. А. Пономаренко. – К. : Атіка, 2005. – 288 с.

УДК 343.226 (477)

ПСИХІЧНА ТРАВМА ЯК ВИД СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНИХ НАСЛІДКІВ ЗЛОЧИНУ

Храмцов О. М.,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент
кафедри кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: Розглядаються окремі види психічної шкоди як суспільно небезпечних наслідків насильницьких злочинів. Вивчені основні наукові підходи до цієї проблеми. Наголошується, що цей вид шкоди не можна оцінювати за правилами оцінки ступеню тяжкості тілесних ушкоджень. Аналізуються види психічних травм. Надаються рекомендації щодо використання цього терміну в теорії та практиці кримінального права.

Ключові слова: насильницький злочин, насильство, тілесне ушкодження, психічна шкода, психічна травма, емоційний стан, фізіологічний афект.

Аннотация: Рассматриваются отдельные виды психического вреда как общественно опасных последствий насильственных преступлений. Изучены основные научные подходы к этой проблеме. Указывается, что данный вид вреда нельзя оценивать по правилам оценки степени тяжести телесных повреждений. Анализируются виды психических травм. Предлагаются рекомендации по использованию этого термина в теории и практике уголовного права.

Ключевые слова: насильственное преступление, насилие, телесное повреждение, психический вред, психическая травма, эмоциональное состояние, физиологический аффект.

Annotation: We examine individual types of mental harm as socially dangerous consequences of violent crime. The main scientific approaches to this problem have been studied. We think this type of harm cannot assess through the rules of estimation of bodily injury gravity degree. The types of mental trauma are being analyzing. We propose the recommendations for the use of this term in the theory and practice of criminal law.

Key words: violent crime, violence, physical injury, mental injury, emotional state, physiological affect.

Насильницькі злочини характеризуються обов'язковою ознакою – певною шкодою, яка ними заподіюється. Це стосується як випадків застосування фізичного насильства, так і випадків застосування психічного насильства. Як визнається в науці кримінального права, насильство не може бути зведене лише до примусу, воно може виконувати і функцію безпосереднього пошкодження або знищення об'єкту насильницького впливу. Характеристичні суспільно небезпечних наслідків насильницьких злочинів присвячена ціла низка наукових робіт. Зокрема вказаною проблемою займалися і займаються: В.В. Сташис, М.І. Бажанов, А.Ф. Зелінський, Р.Д. Шарапов, Л.В. Сердюк та інші. Але ці роботи стосувалися в основному суспільно небезпечних наслідків фізичного насильства. Щодо наслідків психічного насильства, то вони досліджувалися в межах робіт, які присвячені насильству взагалі, окрім монографії Л.В. Сердюка.

Разом з тим, залишилися поза увагою окремі види наслідків психічного насильства. Зокрема такий їх вид, як психічна травма. Цей вид наслідків не використовується в теорії та практиці кримінального права. Психічна шкода оцінюється за правилами оцінки тілесних ушкоджень. На наш погляд, це є не зовсім правильним. Термін психічна травма широко застосовується в медицині, психіатрії та т.і.

Метою цієї роботи є надання характеристики суспільно небезпечних наслідків, які охоплюються терміном «психічна шкода» і особливо таких їх видів, якими є психічна травма. Це дозволить розробити рекомендації щодо удосконалення відповідних кримінально-правових норм та практиці їх застосування.

Як справедливо наголошує Л.В. Сердюк визнання психічного насильства самостійним видом насильства над особою зобов'язує визначити його загальні та спеціальні ознаки: об'єкту та предмету, характеру шкоди, форм та способів спричинення шкоди. Але при вирішенні цих питань дослідники натрапляють

на цілу низку труднощів, які пов'язані з недостатнім дослідженням психіки людини як об'єкту насильницького посягання і особливо за відсутністю чітких медичних та юридичних критеріїв у вимірі шкоди, яка заподіюється психіці насильством [1, с. 25]. Окрім цього, як вказує В.В. Козлов, навіть при однаковому характері та силі психічного впливу зворотні реакції організму в одних випадках знаходяться в межах фізіологічно припустимих (природних) переживань... В інших випадках, зворотна реакція організму на психотравмуючий вплив виходить за межі фізіологічно припустимої і отримує характер хворобливого розладу, який з медичних позицій може дорівнюватися до ушкодження [2, с. 12, 127].

Слід зазначити, що українські правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень визначають, що з медичної точки зору тілесні ушкодження – це порушення анатомічної цілості тканин, органів та їх функцій, що виникає як наслідок дії одного чи кількох зовнішніх ушкоджуючих факторів – фізичних, хімічних, біологічних, психічних. Таким чином, правила фактично не виключають психічне насильство з числа факторів, які можуть спричинити тілесні ушкодження за умови, якщо воно викликає порушення анатомічної цілості тканин, органів та їх функцій. Одним із наслідків, які відносяться до тяжких тілесних ушкоджень визнається душевна хвороба (психічна хвороба). До психічних захворювань правила не відносять пов'язані з ушкодженням реактивні стани (психози, неврози). Ступінь тяжкості ушкодження, що викликало реактивний стан нервової системи визначається за ознакою тривалості розладу здоров'я [3]. О.С. Вікторов відносить до тілесних ушкоджень і психічні травми: спричинити горе, переживання – значить викликати зміни функцій органів, тканин, тобто такі зміни організму, які за загальноприйнятою думкою, безперечно відносяться до тілесних ушкоджень [4, с. 66].

Російський законодавець відмовився від поняття тілесних ушкоджень, замінивши його поняттям «шкода здоров'ю». Автор роботи в цілому погоджується з розробниками коментарю КК РФ, які вважають, що далеко не будь-яка шкода здоров'ю, навіть якщо вона виникла від впливу факторів зовнішнього середовища може розглядатися як тілесне ушкодження [5, с. 30]. Тому згідно з російським законодавством шкода здоров'ю може полягати: а) в спричиненні тілесного ушкодження, яке об'єктивно викликає порушення анатомічної цілості органів або тканин організму людини або розлад їх фізіологічних функцій; б) в тому чи іншому захворюванні, включаючи реактивні психічні та невротичні розлади, наркоманію, токсикоманію, венеричні або професійні захворювання, внаслідок зараження однією людиною іншою; в) в особливому патологічному стані: шок, кома тощо.

В Україні шкода здоров'ю оцінюється в залежності від виду тілесних ушкоджень і тому, не дивлячись на те, що шкода від психічного насильства іноді є більш значною, її не можна оцінювати за правилами оцінки тілесних ушкоджень по аналогії з фізичним насильством. Це підтверджується тим що,

по-перше, психічна травма, психічна шкода, її небезпечність для здоров'я (а іноді і для життя) обумовлена фізіологічними особливостями та якостями організму потерпілого і тому ця шкода не може бути визначена і оцінена точно, як це трапляється при оцінці ступеня небезпечності фізичного насильства. По-друге, наслідки при психічному насильстві виражаються не тільки у психічній травмі, а і у позбавленні або обмеженні потерпілого діяти за власною волею. Цей вид психічного впливу взагалі не можна визначити за правилами визначення ступеню тяжкості тілесних ушкоджень.

Р.Д. Шарапов спробував дати визначення психічної шкоди у кримінальному праві. На наш погляд, ця спроба є досить вдалою. На його думку, поняття психічної шкоди в кримінальному праві базується перед усім на психологічному змісті. Це комплекс негативних станів людини (афект, страх, тривога, фрустрація тощо), які можуть бути визначені загальним терміном «емоційний стрес» [6, с. 79]. До цього виду шкоди не слід відносити психічні захворювання, тому що вони в більшості випадків пов'язані з ураженням головного мозку та порушенням його функцій (психічної діяльності), в силу чого відноситься саме до фізичної шкоди. О.В. Авраменко під станом сильного душевного хвилювання визнає емоційний стан особи у виді афекту, стресу чи фрустрації, котрий значною мірою обмежує її здатність усвідомлювати свої дії або бездіяльність та (або) керувати ними під час вчинення нею передбаченого КК суспільно небезпечного діяння [7, с. 13]. Виходячи з цього, значно розширюються і межі психічної шкоди. В цілому ми погоджуємося з таким підходом до визначення психічної шкоди та її видів у кримінальному праві. Дійсно більшість злочинів, які є проявами психічного насильства визначені як злочини з формальним складом. На думку В.М. Кудрявцева, в основі конструкції «формальних» злочинів, які заподіюють фактичну шкоду лежать головним чином випадки, коли наслідки настають неминуче, одночасно із вчиненням відповідної дії (образа, звалтування, дезертирство). Зазвичай ці наслідки носять нематеріальний характер, їх встановлення було б на практиці пов'язано з труднощами, яких складно позбутися. Однак той факт, що диспозиція не має в собі ніяких ознак шкідливих наслідків також не свідчить про їх відсутність, як не свідчить про відсутність об'єкту злочину той факт, що зазвичай об'єкт не згадується у кримінально-правових нормах [8, с. 157]. Цю ідею також підтримував і А.Н. Трайнін [9, с. 153]. «Але в цьому випадку виникають складнощі із доказуванням причинного зв'язку» [9, с. 60]. На нашу думку, складність встановлення цих наслідків для юриста не виключає можливості їх встановлення. Для цього слід застосовувати спеціальні знання із залученням відповідних спеціалістів. Інша справа чи є така можливість у практичних працівників. Поки що, на нашу думку, немає, а повинна бути. Н.Ф. Кузнецова правильно вказує на необгрунтованість доводів, що психічні наслідки є непомітними і їх неможливо встановити та доказати. На її думку, у відповідності з діалектичною закономірністю, вони взаємопов'язані з

якістю та кількістю матерії і мають кількісні параметри [10, с. 45].

Слід зазначити, що психічне насильство може заподіяти потерпілому: фізичну шкоду; психічну шкоду (іноді її називають моральною шкодою); одночасно і фізичну і психічну шкоду. Фізична шкода, яка заподіюється насильницькими психічними діями може бути досить істотною і навіть спричинити смерть потерпілого. Так Ю.А. Красиков та О.М. Алапаєв вважають, що сила слова за своїм впливом у деяких випадках у кілька разів перевищує фізичний вплив і може викликати найтяжчі наслідки, аж до самої смерті [11, с. 21]. С.В. Бородін вважає, що психічна травма сама по собі може викликати смерть особи, яка страждає захворюванням серця або судинної системи [12, с. 34]. З ним погоджуються В.В. Сташис та М.І. Бажанов. На їх думку, для позбавлення життя людини може бути застосований і психічний вплив (нанесення психічної травми, яка викликає смерть, підмова до самогубства особи, яка не усвідомлює значення цієї поведінки [13, с. 7]. Такий підхід не є новим. Ще в XIX сторіччі В.С. Легонін говорив, що психічний спосіб нічим істотним не відрізняється від фізичних способів насильства [14, с. 462].

Так М.І. Авдєєв вважає, що в результаті психічної травми можуть розвиватися паралічі, тремтіння, судорожні припадки, розлади слуху та мови та низка інших розладів такого ж порядку, навіть психічне захворювання. Сильний переляк може викликати раптову зупинку хворобливо зміненого серця та смерть. [15, с. 284]. Для цього слід зібрати всі можливі докази вини злочинця. Це допоможе судово-медичному експерту дати обґрунтований висновок. Окрім цього, для настання наслідків потрібні відповідні умови. А саме індивідуальні психофізіологічні особливості людини, на яку здійснюється психічний вплив. Така ситуація виключає загальний підхід до визначення причинного зв'язку між психічним насильством і фізичною шкодою. Він повинен встановлюватися у кожному конкретному випадку з урахуванням усіх об'єктивних обставин справи та особливостей особи потерпілого. «Не може настати смерть здорової людини від емоційного шоку. Зате ризик її настання в результаті цієї причини є достатньо високим у людини з органічними змінами в серцево-судинній системі. Людина з надто нестійкою психікою, істотними емоційними переживаннями складних неприємних ситуацій або знаходиться у стані психологічного стресу, окрім цього, має патологію життєво важливих органів або тканин (серця, головного мозку тощо), більш піддається фізичній шкоді в результаті психотравмування, ніж людина, яка має протилежні психофізіологічні якості [16, с. 56].

Виходячи з цього, одним з наслідків психічного насильства є психічна травма. Під психічною травмою розуміється шкода, яка нанесена психічному здоров'ю людини в результаті інтенсивного впливу негативних факторів середовища та гостроемоційних стресових впливів інших людей на психіку. Їх можна розподілити на декілька видів. За інтенсивністю психотравмуючого впливу вони можуть бути масовані (катастрофічні), які призводять до різного придушення адаптаційних можливостей людини і

некатастрофічні. За соціально значимими наслідками на вузькоспрямовані та багатопланової дії, внаслідок яких страждають параметри соціального життя людини (соціальний престиж, повага рідних та близьких людей тощо). За інтимноособистісними наслідками на біологічно та особистісно-руйнівні. Наслідки перших призводять до фізичної шкоди: психосоматичним захворюванням, неврозам, реактивним станам тощо. Руйнівна сила психічної травми багато в чому залежить від інтенсивності впливу на психіку і ступеню захищеності (сила духу) та стійкості психіки потерпілої особи.

У психології виділяють декілька видів наслідків психічної травми. В першу чергу, це психогенії – розлади психіки під впливом психічної травми.

Іншим видом є певні емоційні стани та емоційні реакції, наприклад, стан афекту, фрустрації, стрес. Афект є сильною але відносно короткочасною реакцією, яка пов'язана з різкою зміною важливих для суб'єкта життєвих обставин і супроводжується різко вираженими проявами руху та зміною у функціях внутрішніх органів. Фізіологічний афект є пом'якшувальною обставиною при вчиненні певних злочинів (вбивства та нанесення тяжких тілесних ушкоджень), але цей афект повинен бути викликаний певними діями потерпілого (насильство, приниження честі та гідності тощо). Але він взагалі не ураховується як наслідок злочину для потерпілого. Для афекту притаманна гранично висока емоційна напруга. Наслідками афекту є повне фізичне виснаження особи, часткова амнезія, психічні розлади тощо.

Ще одним видом емоційної реакції є фрустрація. Фрустрація в перекладі з латинської – це обман, розлад, перешкода, руйнація планів. Фрустрація – це емоційна реакція, яка виникає внаслідок реальної або уявної перешкоди, яка перешкоджає задоволенню потреб особистості. Фрустрація може призводити до виникнення неврозів.

Наслідком психічної травми є стрес. У психології виділяють два види стресу: дистрес – негативно діє; зустрес – позитивно діє. Внаслідок психічного насильства потерпіла особа часто знаходиться в стані дистресу. «Дистрес (від англійського distress – горе, страждання, виснаження) – це стрес, який здійснює негативний вплив на організм, деструктивний вплив на діяльність та поведінку. Хронічне переживання дистресу може привести до дисфункціональним та патологічним порушенням. Наслідки гіперстресу можуть приводити до гіпертонії, виразки, інфаркту, інсульту, аритмії, колітам тощо. Це можуть бути як соматичні захворювання, так і неврози.

Термін «психічна травма» не є загальноживаним в юриспруденції, але він широко вживається в медицині. В медицині під травмою розуміють такий вплив на організм людини зовнішніх факторів, які викликають анатомічні або фізіологічні порушення, загальну або місцеву реакцію». М.І. Галунова вважає, що тілесне ушкодження є синонімом терміну «травма». На її погляд, застосування цього терміну, який широко застосовується в медицині є більш доцільним, тому що термін «тілесні ушкодження» є застарілою юридичною дефініцією. Шкода здоров'ю – це травма, хвороба або інший патологічний стан, який виникає в результаті впливу

людини з використанням факторів зовнішнього середовища (механічних, фізичних, хімічних, біологічних, психічних тощо) [17, с. 28-29]. Ми не погоджуємося з тим, що термін «тілесні ушкодження» є застарілим. Але і поняття «психічна травма» має використовуватись саме у кримінальному праві, особливо при спричиненні злочином психічної шкоди. Але визначення розміру, характеру цієї шкоди відрізняється від порядку встановлення шкоди, який визначається правилами судово-медичного визначення ступеню тяжкості тілесних ушкоджень. До розробки методик визначення такої шкоди слід залучати відповідних спеціалістів і використовувати їх знання при розслідуванні кримінальних справ про злочини, які є проявами психічного насильства. Кримінальне законодавство деяких країн застосовує термін «психічна травма». Так КК Грузії передбачає відповідальність за навмисне вбивство в стані сильного душевного хвилювання, яке викликане психічною травмою, що обумовлена аморальною неодноразовою протиправною або аморальною поведінкою потерпілого [18, с. 168].

Підводячи підсумки, слід зазначити, що психічна травма є самостійним видом суспільно небезпечних наслідків насильницьких злочинів, має свої конкретні прояви та ознаки і повинна бути встановлена у випадках, коли вона призводить до психічної школи. В подальшому потребують окремого дослідження і інші види психічної шкоди як наслідку насильницьких злочинів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сердюк Л. В. Насиліе: криминологическое и уголовно-правовое исследование: моногр. / Л.В. Сердюк. – М.: Юрлитинформ, 2002. – 384 с.
2. Козлов В. В. Судебно-медицинское определение тяжести телесных повреждений : моногр. / В.В. Козлов. – Саратов: Издательство Саратовского госуниверситета, 1976. – 236 с.
3. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затверджені Наказом МОЗ

України від 17 січня 1995 р. № 6 // Юридичний вісник України. – 1995. – № 18. – С. 5-9.

4. Викторов О. С. Телесные повреждения и психическая травма // Правоведение. – 1958. – № 4. – С. 65-69.
5. Комментарий к Уголовному Кодексу Российской Федерации. Особенная часть / Под ред. Скуратова Ю.И., Лебедева В.М. – М.: Норма, 1996. – 432 с.
6. Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве : монография / Р. Д. Шарапов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 298 с.
7. Авраменко О. В. Стан сильного душевного хвилювання: кримінально-правові та психологічні аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. – Х., 2008. – 20 с.
8. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления: монография / В.Н. Кудрявцев. – М.: Юридическая литература, 1960. – 244 с.
9. Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления: монография / А.Н. Трайнин. – М.: Юридическая литература, 1965. – 272 с.
10. Кузнецова Н. Ф. О законодательной технике в уголовном праве // Вестник МГУ. Сер. 11. Право. 2004. – № 4. – С. 41-52.
11. Красиков Ю. А. Понятие преступления. Множественность преступлений: курс лекций / Ю. А. Красиков, А. М. Алапаев. – М.: Издательство МГУ, 1996. – 49 с.
12. Бородин С. В. Квалификация преступлений против жизни : монография / С. В. Бородин – М.: Юридическая литература, 1977. – 240 с.
13. Сташис В. В. Личность – под охраной уголовного закона : монография / В. В. Сташис, М. И. Бажанов – Симферополь: Таврида, 1996. – 255 с.
14. Легонин В. Причинение смерти и расстройства здоровья психическими средствами // Юридический вестник. – 1879. – Т.1. – №4. – С. 461 – 476.
15. Авдеев М. И. Судебная медицина : учебник для мед. ВУЗов / М.И. Авдеев. – М.: Медицинская литература, 1960. – 563 с.
16. Антонян Ю. М. Психология преступника и расследования преступлений : монография / Ю. М. Антонян, М. И. Еникеев, В. Е. Эминов. – М.: Юрист, 1996. – 336 с.
17. Галюнова М. И. Причинение вреда здоровью: уголовно-правовое понятие и критерии // Закон и право. – 2005. – №3. – С. 28-30.
18. Уголовный кодекс Грузии / науч. ред. Бигвава З. К. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – 409 с.